

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.15421/392152>

Ніколенко Л. М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ*

СТАНДАРТИ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СУДАХ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ

STANDARDS OF FAIR JUSTICE IN ECONOMIC COURTS IN CONDITIONS OF REFORM

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань, пов'язаних з реалізацією впровадження стандартів справедливого правосуддя в господарських судах та вироблення можливих шляхів їх вирішення. У статті зазначено, що у зв'язку з проголошенням курсу на інтеграцію до Європейського Союзу та наближення української правової системи до європейських та світових стандартів введення до законодавства України положень, які певний час існують у міжнародному законодавстві, є одним із важливих кроків до реалізації цієї мети. Приєднання України до міжнародних конвенцій, урахування міжнародної судової практики є одними з умов переходу України до повноцінних ринкових відносин, сталого розвитку економіки, а також забезпечення стабільності у господарській діяльності, що наразі є найбільш актуальною проблемою. Окреслено, що справедливе правосуддя не може бути реалізовано на національному рівні без визначення інституційної системи. Тобто органами правосуддя можуть бути тільки організаційні та фінансово незалежні органи, які створюються та діють на підставі закону. Зазначено, що елементом справедливого правосуддя можна визначити принцип процесуальної рівності сторін, який трактується як складовий елемент, за допомогою якого кожній зі сторін надається розумна можливість узяти участь у розгляді справи. Акцентовано увагу на принципах змагальності, доступності та гласності. Наголошено, що гласним має бути не лише розгляд справи у судовому засіданні, але й інші елементи судочинства. Серед них особливе значення має доступність судових актів для загального ознайомлення, тобто гласність підсумкового етапу судочинства.

Зазначено, що елементи стандарту справедливого правосуддя мають свої особливості, що зумовлені рівнем економічного та соціального розвитку, національними та культурними традиціями. Водночас підкреслено, що спостерігається зближення систем правосуддя, що обумовлено спільністю проблем, які виникають у сучасному глобалізованому світі. В Україні стандарти справедливого правосуддя повинні впроваджуватися з урахуванням національних особливостей та традицій. Зроблено висновки та пропозиції.

Ключові слова: міжнародні стандарти, Європейський суд з прав людини, доступність, господарське судочинство, справедливість.

The purpose of this article is to study the problematic issues related to the implementation of fair justice standards in economic courts and to develop possible ways to solve them. The article states that in connection with the proclamation of the course of integration into the European Community and the approximation of the Ukrainian legal system to European and world standards, the introduction into Ukrainian law of provisions that exist for some time in international law is one of the important steps towards this goal. Ukraine's accession to international conventions, taking into account international case law are one of the conditions for Ukraine's transition to full-fledged market relations, sustainable economic development, as well as ensuring stability in economic activity, which is the most pressing problem in modern times. It is emphasized that fair justice cannot be administered at the national level without defining the institutional system. That is, the judiciary can be only organizational and financially independent bodies that are created and operate on the basis of law. It is noted that the element of fair justice is possible to determine the principle of procedural equality of the parties, which is defined as an integral element by which each party is given a reasonable opportunity to participate in the proceedings. Emphasis is placed on the principles of competition, accessibility and publicity. It was emphasized that not only the consideration of the case in court, but also other elements of the proceedings should be public. Of particular importance is the availability of judicial acts for public review, the publicity of the final stage of the proceedings.

It is noted that the elements of the standard of fair justice have their own characteristics, due to the level of economic and social development, national and cultural traditions. At the same time, it is emphasized that there is a convergence of justice systems, due to the common problems that arise in today's globalized world. In Ukraine, standards of fair justice must be implemented taking into account national characteristics and traditions. Conclusions and suggestions are made.

Key words: international standards, European Court of Human Rights, accessibility, economic litigation, justice.

Постановка проблеми. Правосуддя як інститут демократичної держави є одночасно гарантією і механізмом захисту прав та охоронюваних законом інтересів зацікавлених осіб. Завдання держави полягає в забезпеченні особам, які звертаються за судовим захистом, ухвалення справедливого рішення. Правосуддя – це діяльність суду, яку він здійснює у встановленій законом процесуальній формі, шляхом розгляду і вирішення справи. Діяльність суду повинна здійснюватися на підставі встановлених та загально визнаних стандартів, які базуються на тому, що захист прав та охоронюваних законом інтересів сторін судового процесу здійснюється на підставі справедливого механізму, який закінчується постановленням судових рішень, які обов'язкові для виконання.

Оскільки Україна проголосила курс на інтеграцію до Європейського Союзу та наближення української правової системи до європейських та світових стандартів, то введення до законодавства України положень, які певний час існують у міжнародному законодавстві, є одним із важливих кроків до реалізації цієї мети. Приєднання України до міжнародних конвенцій, урахування міжнародної судової практики є одними з умов переходу України до повноцінних ринкових відносин, сталого розвитку економіки, а також забезпечення стабільності у господарській діяльності, що наразі є найбільш актуальною проблемою. Реформування економіки і розвиток різноманітних та багатосуб'єктних правових відносин повинні передбачати гарантію розгляду та вирішення у господарських судах більш складних і заплутаних спорів за критеріями ефективності, справедливості та оперативності. Саме тому дослідження стандартів справедливого правосуддя є необхідним та актуальним, особливо в умовах реформування не тільки процесуального законодавства, а й судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впровадження стандартів у правосуддя були предметом дослідження багатьох

вчених, таких як С. Афанасьєв, О. Беяневич, Я. Берназюк, Д. Белов, П. Вовк, А. Головін, В. Грибанов, В. Гульгай, Ю. Грошевий, І. Голоснїченко, В. Комаров, В. Кононенко, С. Короєд, А. Криштоф, В. Крижановський, В. Паліюк, П. Рабінович, Н. Раданович, В. Резнікова, А. Селіванов, А. Стрижак, Ю. Шемшученко, В. Шишкін та інших науковців. При всій ґрунтовності та вагомості досліджень названих вчених основним залишається питання дослідження стандартів справедливого правосуддя у господарських судах в умовах реформування.

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань, пов'язаних із реалізацією впровадження стандартів справедливого правосуддя у господарських судах та вироблення можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основних положень. В умовах глобалізації та інтеграції міжнародні норми набувають дедалі більшого визнання на національному рівні шляхом їх включення в конституційні державні акти як міжнародних зобов'язань держави. Наприклад, конституційні акти європейських держав на європейському континенті мають найбільш міждержавну інтеграцію (Рада Європи, Європейський Союз). Конституція України у ст. 9 визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Тобто міжнародні стандарти правосуддя, що розглядаються як база чинного конституційного регулювання, є частиною українського законодавства та можуть бути використані для правотворчості та правозастосування.

Обов'язковість для України міжнародних стандартів справедливого правосуддя визначена у Конституції України. Ст. 55 зазначає право кожного звертатися після використання всіх національних засобів правового захисту за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Підкреслюється, що кожен

може розраховувати на застосування до нього міжнародних стандартів захисту безпосередньо міжнародними структурами [1]. Найбільш особливу роль має Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд), який наділений правом приймати обов'язкові рішення. Україна визнає без будь-яких додаткових угод і застережень обов'язковість рішень Європейського суду щодо тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), якщо встановлені порушення з боку України. Юридична обов'язковість рішень Європейського суду для всіх держав-учасників, які ратифікували Конвенцію, означає, що визначені для них позиції з питань застосування цього міжнародного договору набувають значення актуальних міжнародних стандартів, водночас суд може визначити їх як механізм підтримки стандартів у національних практиках.

Справедливе правосуддя не може бути реалізовано на національному рівні без визначення інституційної системи. Тобто органами правосуддя можуть бути тільки організаційні та фінансово незалежні органи. Судові органи створюються та діють на підставі закону. Крім того, на цій же підставі визначається судова система, її компетенція та повноваження. Судустрой є визначальним елементом судової організації. Слід зазначити, що правосуддя містить елементи, без яких воно не може розглядатися як дійсний, ефективний та якісний інститут. У сучасній процесуальній науці, законодавстві, судовій практиці різних держав існує загальне розуміння того, яким вимогам повинна відповідати процесуальна система для забезпечення справедливого і ефективного розгляду справ. Ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, містить загальновизнані вимоги до здійснення правосуддя, що визначають саму сутність і не залежать від національної правової системи та особливостей судових систем. Тобто визначення та розвиток елементів справедливого судового розгляду забезпечує застосування Конвенції з метою визначення елементів справедливості для їх імплементації в національні правові системи. Утім, ст. 6 Конвенції є одним із головних джерел формування європейських стандартів у галузі господарського судочинства, але далеко не єдиною. Так, ст. 13 Конвенції встановлює право кожного на ефективний захист,

ст. 46 Конвенції – право на відновлення порушених прав тощо. Крім Конвенції, є інші документи різних європейських органів, які містять загальноєвропейські стандарти правосуддя. Тому європейські стандарти не можуть бути зведені лише до практики Європейського суду щодо застосування положень Конвенції, тому що вони охоплюють діяльність всіх європейських органів з метою розвитку європейської системи права в усьому її різноманітті. Проте слід визнати, що європейські стандарти є досить умовним поняттям, тому що правосуддя у різних державах має неоднакове регулювання та властиві йому риси. Кожна держава має різні особливості щодо судустрою і судочинства. Крім того, сам Європейський суд неодноразово підкреслював автономію судових органів в різних державах. Тому судові органи самостійно можуть застосовувати європейські стандарти, визначати вектор їх розвитку з урахуванням застосування економічних, політичних та культурних передумов формування сучасних судових процедур.

Слід зазначити, що справедливість містить елементи, які, як правило, застосовуються всіма прогресивними державами та складають основу ефективного правосуддя.

Першим елементом справедливості можна визначити принцип процесуальної рівності сторін, який трактується як складовий елемент, за допомогою якого кожній зі сторін надається розумна можливість узяти участь у розгляді справи. Сторони наділені рівними процесуальними правами незалежно від організаційно-правової форми та форми власності. У господарському судочинстві виключається перевага однієї сторони перед іншою протягом усього судового розгляду. У судовому процесі права та інтереси сторін невід'ємні від особи позивача і відповідача. Тому такі події, як хвороба громадянина, що є стороною у справі, відпустка, відрядження та інші, що перешкоджають проведенню судового розгляду, є поважними причинами їх відсутності у процесі. У господарському судочинстві, де як сторони, як правило, виступають юридичні особи, навіть в разі хвороби керівника або юрисконсульта організації остання не позбавлена можливості видати довіреність на участь у судовому розгляді іншим працівникам, а тому названі обставини не можуть перешкоджати продовженню господарського процесу.

Щодо змагальності, то будучи загальновизнаним стандартом цивілізованого правосуддя і будучи включеною в поняття справедливого судового розгляду, сформульована Європейською Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, вона міцно зайняла своє місце у судочинстві України. В ієрархії процесуальних цінностей принцип змагальності вважається пріоритетним у більшості суддів. Проте переваги змагальних засад у розгляді справ не можна переоцінювати, оскільки повністю виключити судові слідство із судочинства практично неможливо. Прогресивність змагальності очевидна, оскільки вона значно розширює права сторін із захисту своїх інтересів і тим самим підвищує об'єктивність самого суду. Проте тут теж треба уникати крайнощів. Слід уважніше придивитися до цієї проблематики, а також проаналізувати тенденції розвитку судочинства інших країн.

Про процесуальну змагальність можна говорити в різних аспектах. По-перше, змагальністю є з'ясування у суді взаємовідносин сторін за допомогою обміну доказами, наданими у строго процесуальній формі. Докази належать виключно до фактичної сторони судової справи, займають центральне місце у розгляді спору і надають діям сторін найбільшій результативності. Багато авторів щодо принципу змагальності мають на увазі перш за все активність учасників процесу у зборі та наданні суду доказів, що підтверджують або спростовують фактичні обставини [2, с. 126–133]. А. Барак відзначав, що в конфліктах, які передують судовій тяжбі, сторони, як правило, не обговорюють право або його застосування, і єдина розбіжність між ними стосується того, що насправді мало місце. Якщо в цьому їм не вдається дійти згоди, то єдина можливість вирішення конфлікту – передача доказів спору третій стороні, об'єктивній і незалежній, яка прийме рішення щодо фактів. Така функція виконується переважно судами першої інстанції, чия головна функція полягає у встановленні фактів [3, с. 20]. По-друге, змагальність, окрім надання матеріалів і доказів, включає усну і письмову дискусію сторін у господарському суді (ст. 13 Господарського процесуального кодексу України). Якщо говорити про апеляційне і касаційне провадження у господарському суді, то тут помітно переважає змагальність у вигляді дискусії на підставі доказів,

які є у матеріалах справи. Якщо змагання буде здійснюватися вказаним способом, то сторони зберігають певний вплив на суд, але, як наголошувалося в літературі, результативність їх дій при перевірці законності прийнятого вже у справі рішення набагато слабкіша, ніж під час розгляду спору по суті, де є ширші можливості у використанні доказів [4, с. 112–113]. Таким чином, принцип змагальності, як і принцип диспозитивності, реалізується в апеляційній і касаційній інстанціях обмежено.

Як слушно зазначив В.О. Рязановський, принцип змагальності не може реалізовуватися без права суду на керівництво процесом, на втручання у змагання. Інакше сторонам нічого не варто подати справу у помилковому виді, а суд, втративши можливість досліджувати матеріальну істину, буде приймати свідомо неправильні рішення [5, с. 64–66]. Якщо з урахуванням вищезазначеного порівняти характер судочинства у першій, апеляційній і касаційній інстанціях, Верховний Суд на предмет співвідношення публічних і приватних інтересів, то таке співвідношення виявить певні відмінності. У першій і апеляційній інстанціях до вирішення судом справи і набрання законної сили прийнятим актом процес розвивається в основному під безпосереднім впливом сторін, що сперечаються, і більшою мірою обумовлений їх приватними інтересами. Перевага тут приватних засад позначається на процесі розгляду судової справи і навіть на прийнятті остаточного акту: позивач має право змінити розмір, предмет або підставу позову; за ініціативою сторони до процесу можуть притягуватися нові особи і навіть може бути замінений відповідач; спір може бути переданий на розгляд третейського суду тощо.

Право особи на своєчасне повідомлення про початок щодо неї судового процесу є однією з фундаментальних гарантій під час здійснення правосуддя. Зацікавлені особи повинні отримати повідомлення про судові засідання, про всі наявні документи у суді та інше, що може бути використано у судовому розгляді.

Гласність судового процесу та його фіксація технічними засобами вперше закріплені Конституцією України як принципи здійснення правосуддя. Згідно з п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України, реалізація принципу гласності судочинства забезпечується за допомогою повної

фіксації судового процесу технічними засобами [1]. Наявність повного і точного запису судового процесу технічними засобами має значення як для суду, так і для осіб, які беруть участь у справі. Відповідно до рішення Конституційного Суду України № 16 від 8 грудня 2011 р., положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України передбачає фіксування технічними засобами судових засідань, у яких відбуваються розгляд справи по суті та її вирішення судом першої інстанції, а також розгляд і вирішення справи судами апеляційної та касаційної інстанцій [6, с. 31]. У цьому ж рішенні Конституційний Суд України зазначає, що системний аналіз положень Господарського процесуального кодексу України вказує на те, що ними не врегульовано питання щодо фіксування судового процесу технічними засобами у касаційній інстанції. В аспекті конституційного звернення положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України як норми прямої дії щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами необхідно розуміти так, що у Вищому господарському суді України повне фіксування судових засідань технічними засобами повинно забезпечуватися на підставі цього конституційного положення [6, с. 31]. Винятком, як вказує Конституційний Суд України, є випадок неявки на судові засідання всіх учасників судового процесу. Якщо звернути увагу на особливості касаційного провадження у господарському суді, то, порівняно з першою і апеляційною інстанціями, тут майже немає необхідності у гласності процесу для сторонніх осіб, а тим більше – в суспільному контролі за судовим розглядом.

Слід підкреслити, що гласними мають бути не лише розгляд справи у судовому засіданні, але й інші елементи судочинства. Серед них

особливе значення має доступність судових актів для загального ознайомлення, тобто гласність підсумкового етапу судочинства. На сьогодні питання про доступність судових рішень врегульоване Законом України від 22 лютого 2005 р. № 3262 «Про доступ до судових рішень» [7], Рішенням Вищої ради правосуддя 19 квітня 2018 р. № 1200/0/15-18 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень» [8]. Але саме у касаційному провадженні принцип гласності повинен реалізовуватися, перш за все, шляхом забезпечення максимальної доступності судових рішень, яка тут важливіша, ніж публічність судового розгляду. Касаційні акти, окрім значення для учасників конкретної судової справи, становлять чималий інтерес для всіх суб'єктів господарювання. Держава зобов'язана забезпечити актам касаційної інстанції загальнодоступність, встановивши єдиний нормативний порядок їх публікації в засобах масової інформації.

Висновки. На підставі лише окремо визначених елементів стандартів справедливого правосуддя слід визнати, що вони мають свої особливості, зумовлені рівнем економічного та соціального розвитку, національними та культурними традиціями тощо. Але навіть з урахуванням цих особливостей спостерігається зближення систем правосуддя, що зумовлено спільністю проблем, які виникають у сучасному глобалізованому світі, економічних відносинах, пошуком ефективних механізмів справедливого правосуддя. Водночас деякі інститути, які історично властиві тим чи іншим системам, потребують в сучасних умовах реформування, якщо не повної відмови від них, то хоча б значних змін відповідно змінам, які здійснюються у судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
2. Луїнін С. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 126–133.
3. Барак А. Судейское усмотрение ; пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.
4. Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс ; под. ред. М.К. Треушников. Москва : Городец, 1997. 141 с.
5. Рязановский В.А. Единство процесса. Москва : Городец, 2005. 78 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 8 грудня 2011 р. № 16 у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Пріма-Сервіс» ЛТД щодо офіційного тлумачення положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України. *Вісник Конституційного суду України*. 2012. № 1. С. 31–37.
7. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 лютого 2005 р. № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 15. С. 128.
8. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. № 1200/0/15-18. / *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text>